

Bartoszewicz, Henryk

Obraz kartograficzny Żyrardowa w XIX i pierwszej połowie XX wieku

---

Rocznik Żyrardowski 9, 551-576

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Bartoszewicz

Obraz kartograficzny Żyrardowa w XIX i pierwszej połowie XX wieku

W Królestwie Polskim doby konstytucyjnej stabilizacja gospodarcza i opieka rządowa sprzyjały rozwojowi przemysłu włókienniczego i metalurgicznego oraz związanemu z nim górnictwu rud metali i węgla kamiennego¹. Z rozwojem przemysłu wiązał się proces urbanizacji kraju i powstawanie nowych szlaków komunikacyjnych. Wszystkim tym zjawiskom gospodarczym towarzyszyły prace inwentaryzacyjne i projektowe, a jednym z rodzajów dokumentacji były mapy, plany urbanistyczne, rysunki architektoniczne i techniczne.

Początki przemysłu włókienniczego na Mazowszu sięgają ostatnich dziesięcioleci XVIII w. Wówczas niektórzy właściciele ziemscy sprowadzali do swoich dóbr tkaczy-sukienników, nadając ich osadom prawa miejskie. W okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej osady włókiennicze w swoich dobrach zakładali między innymi: Antoni Ostrowski w Tomaszowie, Ignacy Starzyński w Ozorkowie, Rafał Bartoszewski w Aleksandrowie, Stefan Złotnicki w Zduńskiej Woli oraz Izabela z Lasockich Ogińska, która na przedmieściu Brzezin założyła osadę Lasocin². Działalność inwestycyjna państwa i prywatnych właścicieli ośrodków fabrycznych w przemyśle włókienniczym wpływała na urbanizację zachodniej części Królestwa Polskiego. Oprócz tworzenia osad włókienniczych w latach 1815–1830 przyniosła lokację nowych miast na tym obszarze. Wówczas prawa miejskie otrzymało sześć miejscowości, w tym pięć w województwie mazowieckim: Babiak, Ozorków, Aleksandrów (Łódzki), Konstantynów, Tomaszów Mazowiecki oraz jedna w województwie kaliskim – Zduńska Wola. Zachowało się wiele map, które powstały w związku z tymi procesami lokacyjnymi³. Najstarsza z nich to

¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1975, s. 56–58, 66–67; N. Gąsiorowska-Grabowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1915*, Warszawa 1965, s. 70 i n.

² S. Kieniewicz, op.cit., s. 66–67; J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Mazowiecki 1992, s. 33.

³ H. Bartoszewicz, *Prace regulacyjne w miastach (1815–1830). Królestwo Polskie*, „Geodeta”, 2007, nr 2 (141), s. 57.

plan Babiaka, miasta lokowanego na przełomie 1815 i 1816 r., sporządzony w maju 1816 r. przez geometrę Antoniego Wańkowskiego⁴. Ponadto zachowały się plany lokacyjne: Ozorkowa z 1816 r. autorstwa Augusta Dornsteina⁵, Aleksandrowa (Łódzkiego) z 1821 r. Bernarda de Schuttenbach⁶ i Zduńskiej Woli z 1825 r. Wilhelma Bergemanna⁷.

Na początku lat dwudziestych XIX w. władze Królestwa Polskiego zainteresowały się przemysłem lniarskim, którego powstanie miało przyspieszyć rozwój rolnictwa poprzez zintensyfikowanie uprawy lnu oraz doprowadzić do zmniejszenia wydatków na import cienkiego płótna niezbędnego między innymi na potrzeby wojska. Do współpracy przy uruchomieniu tej gałęzi przemysłu włókienniczego zatrudniono francuskiego wynalazcę maszyn do mechanicznego przędzenia lnu, Filipa de Girarda. 24 czerwca 1829 r. zawiązało się Towarzystwo Wyrobów Lnianych zajmujące się propagowaniem uprawy lnu, które 1 lipca tegoż roku ogłosiło projekt założenia fabryki przędzenia i mechanicznego tkania lnu z użyciem maszyn wynalezionych przez Girarda. Członkami Towarzystwa byli: bracia Łubieńscy – Henryk, Jan i Tomasz, Józef Lubowidzki oraz Karol Scholtz. Pierwszą eksperymentalną przędzalnię nici lnianych uruchomiono na terenie Rudy na Marymoncie pod Warszawą.

1 marca 1830 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zawarła z Towarzystwem Wyrobów Lnianych umowę na budowę wielkiej przędzalni mechanicznej w posiadłościach guzowskich należących do rodziny Łubieńskich. Dobra guzowskie, na których terenie miała powstać osada przemysłowa, nazwana później Żyrardowem (od nazwiska Girarda) tworzyło miasto Wiskitki i 11 wsi: Guzów, Stare Wiskitki, Czerwona Niwa, Wola Miedniewska, Sokule, Kozłowice, Ruda Wiskicka, Jekatorów, Korabiejewice, Żuków i Zator. Główne miejscowości tych dóbr zostały oznaczone na osiemnastowiecznych mapach Rzeczypospolitej. Na mapie Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, sporządzonej przez Karola Perthéesa w 1770 r., w skali około 1:1 000 000 znajdują się Wiskitki, Guzów, Korabiejewice i Kozłowice⁸, a na opublikowanej

⁴ Plan miasta Babiaka, 1816 r., Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór Kartograficzny (dalej: Zb. Kart.), 46–1; H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast polskich w XVII–XIX wieku. Katalog wystawy*, Warszawa 2007, s. 7–8.

⁵ Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa, 1816 r., AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSW), 1421, k. 29.

⁶ Mapa nowozałożonego miasta Aleksandrowa, 1821 r., Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: AP Łódź), Zb. Kart., 10.

⁷ Mapa ogólna powierzchni terytorium przeznaczanego na miasto fabryczne Zduńska Wola, 1825 r., AGAD, Zb. Kart., 488–35.

⁸ *Polonia secundum legitimas projectiones stereographicæ regulas et iuxta recentissimas observationes adhibitis*, 1770, Karol Perthées, mikrofilm, Instytut Historii PAN, Pracownia Atlasu Historycznego, Zbiory mikrofilmów i fotografii, V 339; J. Madej, „*Polonia... 1770*” Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych, Warszawa 1987, s. 3 i n.

dwa lata później mapie Polski i Litwy, w skali 1:692 000, której autorem jest Giovanni Antonio Rizzi Zannoni – Wiskitki, Wiskitki Stare, Czerwona Niwa, Jekatorów i Korabiejewice, Żuków (ryc. 1)⁹. Pierwszym dziełem kartograficznym, na którym zostały oznaczone wszystkie miejscowości należące do dóbr guzowskich, w tym Ruda Wiskicka (Guzowska), gdzie ulokowano fabrykę Inu i osadę fabryczną (późniejszy Żyrardów), była mapa województwa rawskiego wykonana w 1792 r. przez Perthéesa, w skali około 1:225 000 (ryc. 2)¹⁰. Równie szczegółowo przedstawiona została topografia tego obszaru na mapie Prus Południowych, opracowanej w pod kierunkiem Davida Gilly'ego w skali około 1:50 000 i opublikowanej w latach 1802–1803 w Berlinie, w skali około 1:150 000¹¹.

Ryc. 1. Carte de Pologne, 1772 r., AGAD, Zb. S. A., 2 (fragment obejmujący obszar dóbr guzowskich)

⁹ Carte de la Pologne, Giovanni Antonio Rizzi Zannoni, Paris 1772, AGAD, Zbiór Geograficzny Stanisława Augusta Poniatowskiego (dalej: Zb. S.A.), 2.

¹⁰ Mappa szczególna woiewodztwa rawskiego, 1792, Karol Perthéés, Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych (BN, ZZK), 3831.

¹¹ Special Karte von Südproussen, David Gilly, Berlin 1802–1803.

oraz rzemieślnicy i robotnicy. Tkacze zamieszkiwali w domach wzniesionych poza terenem fabryki, które stanowiły zaczątek osady Żyrardów¹².

Najpełniejszy obraz topograficzny obszaru dóbr guzowskich z okresu budowy fabryki i osady żyradowskiej ukazuje mapa topograficzna Królestwa Polskiego opublikowana w latach 1839–1843 w skali około 1:126 000, na podstawie wykonanego w latach 1822–1838 zdjęcia topograficznego w skali około 1:42 000¹³. W stosunku do skali mapa jest bogata pod względem treści, a jednocześnie przejrzysta i czytelna, o czym zdecydował delikatny rysunek i zastosowanie 54 podstawowych znaków topograficznych. Treść zawartą w znakach topograficznych uzupełnia 30 skrótów i 10 różnych rodzajów pisma¹⁴. Miejscowości przedstawiono w skali mapy zależnie od wielkości. Oznaczenie miast zróżnicowano rodzajem czcionki z podziałem na: gubernialne, obwodowe i miasteczka. Przy nazwach wsi mniejszą czcionką podano nazwy przysiółków. Taką samą małą czcionką opisano nazwy: osad, kolonii, dworów, folwarków, młynów i uroczysk. Zabudowę wsi naniesiono zachowując układ zarówno przebiegu dróg, jak i usytuowanie głównych budowli. Spośród obiektów wyróżniono: kościoły, kaplice, wiatraki, karczmy, krzyże i młyny. Drogi kołowe podzielono na cztery kategorie: drogi bite, trakty pocztowe, trakty zwyczajne i drogi uboczne. Wszystkie z nich występują w dwójakiej formie – jako zadrzewione lub bez drzew. Na mapie oznaczono także urzędy i stacje pocztowe oraz cztery rodzaje komór celnych. Metoda naniesienia sieci hydrograficznej uwzględniała ówczesny wojskowy punkt widzenia. Większe rzeki wyrysowano linią podwójną, pozostałe pojedynczą o zróżnicowanej grubości. Oznaczono sześć rodzajów przepraw: mosty murowane, mosty drewniane, mosty łyżwowe, przewozy, brody i groble. Na mapie wyróżniono trzy rodzaje granic: państwa, guberni i obwodów. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą kreskową w skali Lehmana¹⁵ (po raz pierwszy na publikowanej mapie topograficznej ziem polskich).

Skala mapy, liczba zastosowanych na niej znaków topograficznych, skrótów i rodzajów pisma zdecydowały o dużym stopniu jej dokładności. Mapa topograficzna Królestwa Polskiego jest źródłem kartograficznym, na

¹² A. Gryciuk, *Kształtowanie się osady fabrycznej*, [w:] *Żyrardów 1829–1945*, praca zbiorowa pod red. nauk. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1980, s. 103–104; J. Kazimierski, *Dzieje zakładów żyradowskich i ich załogi w latach 1829–1885*, Ciechanów 1984, s. 68–70.

¹³ Topograficzna karta Królestwa Polskiego 1839–1843, AGAD, Zb. Kart., 75–1, ark. 1–55. Tytuł mapy umieszczony na arkuszu pierwszym (kol. I, sek. I) podano w 3 wersjach językowych: rosyjskiej, polskiej i francuskiej.

¹⁴ Ibidem. Objaśnienie znaków, kol. II, sek. VIII.

¹⁵ Johann Georg Lehmann (1775–1811), topograf i kartograf, autor map i planów głównie z obszaru Saksonii. W 1799 r. opracował metodę oznaczania płaszczyzn pochyłych na mapach za pomocą rysunku kreskowego, polegającą na ścisłej zależności między wielkością kąta nachylenia zboczy a gęstością i grubością kresek.

którym po raz pierwszy pojawia się nazwa Żyrardów (*Fab. Żerardow*) – ryc. 3¹⁶. Zabudowę fabryki i osady żyrardowskiej, usytuowanych po dwóch stronach drogi z Mszczonowa do Wiskitek, oznaczono za pomocą symboli pojedynczych

Ryc. 3. Topograficzna karta Królestwa Polskiego, 1839–1843 r., AGAD, Zb. Kart. 75-1, kol. III, sek. IV (fragment ukazujący Żyrardów i okolice)

¹⁶ Topograficzna karta Królestwa Polskiego 1839–1843, AGAD, Zb. Kart., 75–1, kol. III, sek. IV.

budynków. Okolice Żyrardowa przedstawiono na mapie z dużą pieczołowitością. Zabudowę Wiskitek i wsi w dobrach guzowskich oznaczono blokowo, zachowując układ przebiegu dróg i sieci hydrograficznej. Oznaczono i opisano folwarki, kolonie, budy, cukrownię (*Fab. Cukru*) koło Guzowa, dwory w Guzowie, Czerwonej Niwie i w Sokulach, klasztor reformatów w Miedniewicach i młyn Szyszka, który wraz z przyległymi gruntami (10 mórg) został w 1844 r. włączony do obszaru fabryki żyrardowskiej. Wykreślona na mapie sieć komunikacyjna, złożona z dróg głównych (trakty pocztowe i trakty zwyczajne) i dróg ubocznych jest znacznie bogatsza aniżeli ta na mapach z końca XVIII i początku XIX w. Nowym jej elementem, niewystępującym na wcześniejszych kartografiach tego obszaru, jest linia kolei warszawsko-wiedeńskiej, biegnąca około 1 km od Żyrardowa z zaznaczoną stacją na terenie folwarku Ruda. Dokładnie wykreślono także sieć hydrograficzną, opisując nazwą rzekę Pisię¹⁷.

Najstarszym wielkoskalowym źródłem kartograficznym do dziejów Żyrardowa jest dzieło dwóch wybitnych inżynierów, Antoniego Lelowskiego (1783–1855) i Pawła Kaczyńskiego (1799–1878), złożone z siedmiu arkuszy¹⁸. Ponieważ nie jest ono przez autorów datowane, dlatego trudne jest precyzyjne ustalenie czasu jego wykonania. Z całą pewnością powstało nie wcześniej niż w 1837 r. (w tym roku województwa przemianowano na gubernie – zob. tytuł pierwszego arkusza) i nie później niż w 1855 r. (data śmierci jednego z autorów). Sądzę, że Lelowski i Kaczyński opracowali ten projekt między 1837 a 1847 r.¹⁹ W dotychczasowych monografiach dotyczących dziejów Żyrardowa dziełu temu i jego autorom poświęcono niewiele miejsca, pomimo że zasługują na uwagę. Lelowski i Kaczyński należeli do grona najwybitniejszych przedstawicieli polskiej kadry inżynierskiej pierwszej połowy XIX w. Antoni Lelowski był w latach 1825–1847 komisarzem fabryk w Królestwie Polskim, zatrudnionym w Wydziale Przemysłu i Kunsztów Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych

¹⁷ Ibidem, kol. III, sek. IV i kol. IV, sek. IV.

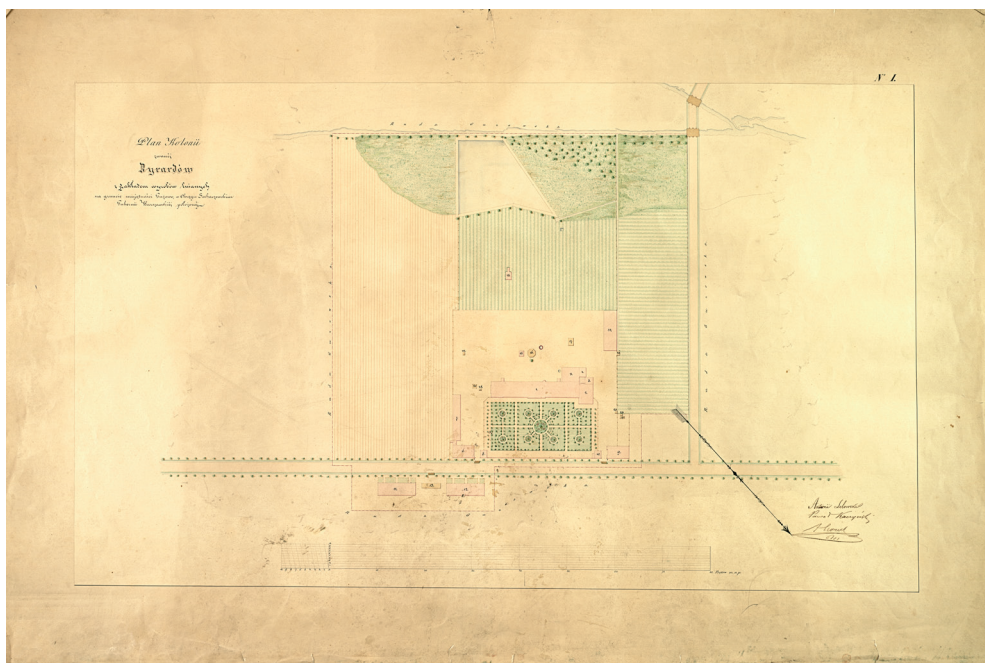
¹⁸ Plan kolonii zwanej Żyrardowem, ok. 1837–1847 r., AGAD, Zb. Kart., 135–2, ark. 1–7. Nie zachowała się dokumentacja projektowa fabryki żyrardowskiej architekta Jana Jakuba Gay'a, który także nadzorował rozpoczętą w 1830 r. budowę. Gay był również autorem projektu stacji kolejowej w Żyrardowie (Rudzie Guzowskiej) w stylu szwajcarskim. S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 89–90.

¹⁹ Alina Gryciuk datuje ten plan na około 1847 r. Autorka pominęła ważną dla badanego tematu sprawę autorstwa planu. Ponadto swoją uwagę skoncentrowała przede wszystkim na arkuszu pierwszym dzieła, ukazującym sytuację zakładów Inniarskich. Nie podała także skali, w jakiej plan ten został sporządzony, co jest istotne w badaniu założeń urbanistycznych i przemysłowych. A. Gryciuk, op.cit., s. 104. Natomiast Józef Kzimiński współautorstwo planu przypisuje Józefowi Góreckiemu. J. Kazimierski, op.cit., s. 178; H. Bartoszewicz, *Źródła kartograficzne do dziejów przemysłu na Mazowszu w XIX wieku w: Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. nauk. W. Kaprowski, F. Midura, J.W. Sienkiewicz, Warszawa 2008, s. 59–62.

i Policji, jednym z realizatorów szeroko zakrojonych planów uprzemysłowienia kraju. Ściśle współpracował także z inwestorami prywatnymi, między innymi ze współwłaścicielem Żyrardowa, Henrykiem Łubieńskim²⁰. Natomiast Paweł Kaczyński to profesor Instytutu Politechnicznego (1825–1830) i Marymonckiego Instytutu Agronomicznego (1836–1850), wykładał matematykę, miernictwo, rysunek i budownictwo. W latach 1831–1836 pracował jako inżynier prywatny. Był autorem wielu projektów zakładów przemysłowych. Po przejściu na emeryturę, w latach 1850–1860, pracował jako inżynier fabryki maszyn i narzędzi Banku Polskiego na Solcu²¹.

Arkusze pierwszy projektu Lelowskiego i Kaczyńskiego, noszący tytuł *Plan kolonii zwanej Żyrardowem z zakładem wyrobów Inianych na gruncie majątności Guzowo w okręgu Sochaczewskim guberni warszawskiej położonej*, został sporządzony w skali około 1:960 (ryc. 4)²². Ukazuje on położenie wszystkich obiektów usytuowanych na osiemnastomorgowej działce, opisanych

Ryc. 4. Plan kolonii zwanej Żyrardowem, ok. 1837–1847 r., AGAD, Zb. Kart., 135-2, ark. 1

²⁰ W. Zajączkowska, *Lelowski Antoni (1783–1855)*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 17, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, s. 28–29.

²¹ M. Strzemiński, *Kaczyński Paweł (1799–1878)*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 11, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964–1965, s. 393–394.

²² Plan kolonii zwanej Żyrardowem, ok. 1837–1847 r., AGAD, Zb. Kart., 135-2, ark. 1.

liczbami od 1 do 25²³, których rysunki architektoniczne zostały sporządzone na sześciu arkuszach oznaczonych numerami od 2 do 7. Na planie tym wykreślono sieć komunikacyjną (drogi i mosty)²⁴ oraz hydrograficzną (rzekę Pisię). Oznaczono budynki zespołu fabrycznego, usytuowane wokół prostokątnego ogrodu kwaterowego. Centrum zespołu zajmował budynek przędzalni lnu, zbudowany w latach 1832–1833. Na arkuszu naniesiono także domy mieszkalne, usytuowane naprzeciwko przędzalni, wzdłuż drogi z Mszczonowa do Wiskitek.

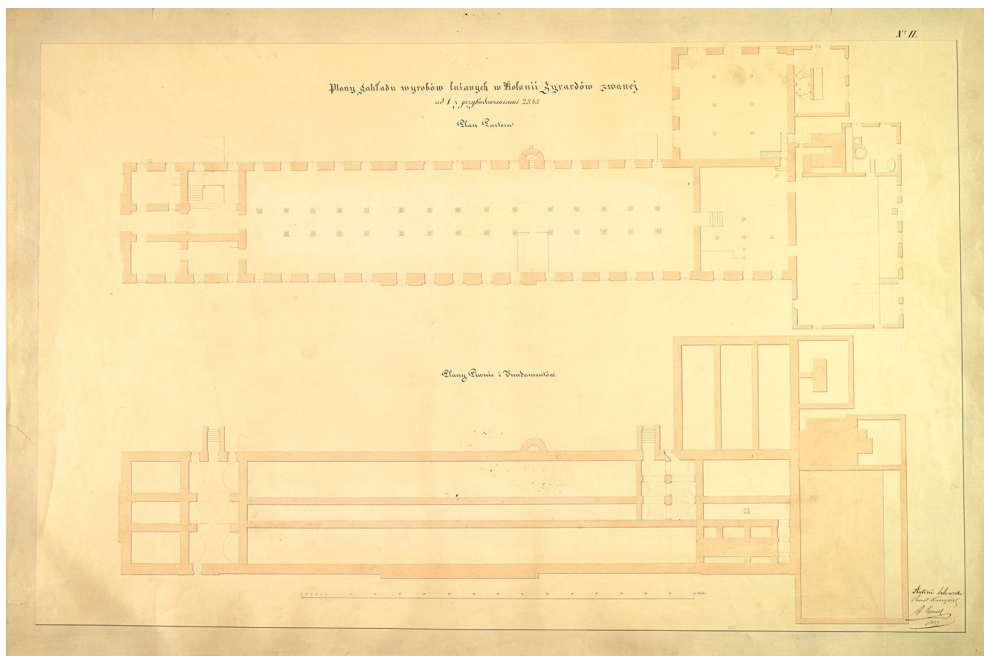
Pozostałe sześć arkuszy dzieła Lelowskiego i Kaczyńskiego to rysunki architektoniczne²⁵. Arkusze 2, 3 i 4 przedstawiają *Plan zakładu wyrobów Inianych w koloni Żyrardów* w skali około 1:120. Na pierwszym z nich (arkusz 2) zostały nakreślone rzuty poziome parteru, piwnic i fundamentów przędzalni oraz budynków towarzyszących, oznaczonych na arkuszu pierwszym numerami 2, 3, 4 i 5 (ryc. 5). Następny (arkusz 3) przedstawia rzuty poziome pierwszego i drugiego piętra zakładu. Trzeci natomiast (arkusz 4) ukazuje: rzuty poziome trzeciego piętra przędzalni, plan budowli tkalni (na arkuszu pierwszym oznaczonych numerami 6 i 7) – rzuty poziome parteru i fundamentów oraz plan domu dla stróża (rzuty poziome parteru, fundamentów i izb poddasza). Arkusze 5, 6 i 7 to plany trzech domów mieszkalnych (na arkuszu pierwszym oznaczonych numerami: 9, 11, 12) i budynków towarzyszących (domu dla stróża, stajni, wozowni, składów i innych – na arkuszu pierwszym oznaczonych numerami: 10 i od 13 do 24) osady przemysłowej Żyrardów sporządzone w skali około 1:120.

Pomimo rozwoju przedsiębiorstwa – zbudowanego w 1833 r. – i dobrej jakości jego wyrobów, wysokie koszty produkcji spowodowały przejęcie fabryki w 1847 r. przez kredytodawcę – Bank Polski. Okres świetności zakładów w Rudzie Guzowskiej rozpoczął się dopiero w drugiej połowie XIX w. po nabyciu ich w 1857 r. przez niemieckich przedsiębiorców z Moraw, Karola Hielle i Karola Augusta Dittricha. Do rozwoju fabryki i osady żyrardowskiej przyczyniła się także budowa kolei warszawsko-wiedeńskiej. Po przeprowadzeniu pierwszego jej odcinka i wzniesieniu w Rudzie Guzowskiej stacji kolejowej usytuowanej około 1 km na południowy wschód od fabryki, Żyrardów jako pierwsza osada przemysłowa na ziemiach Królestwa Polskiego otrzymał połączenie kolejowe.

²³ W 1844 r. na terenie osady fabrycznej znajdowało się 16 budynków, łącznie z zabudowaniami fabrycznymi. Przędzalnia lnu, tkalnia i bielnik wyznaczały strefę przemysłową nowej osady w pasie między drogą Mszczonów–Wiskitki a rzeką Pisią. A. Gryciuk, op.cit., s. 104.

²⁴ Osią układu przestrzennego była początkowo droga z Mszczonowa do Wiskitek, stanowiąca do 1845 r. główny ciąg komunikacji zewnętrznej łączący fabrykę żyrardowską z miastami: Mszczonowem, Wiskitkami i Sochaczewem. H. Bartoszewicz, *Źródła kartograficzne*, op.cit., s. 61; A. Gryciuk, op.cit., s.104–105.

²⁵ Projekt kolonii zwanej Żyrardowem. Rysunek architektoniczny zakładów Inianych, 1837–1847 r., AGAD, Zb. Kart., 135–2, ark. 2–7.

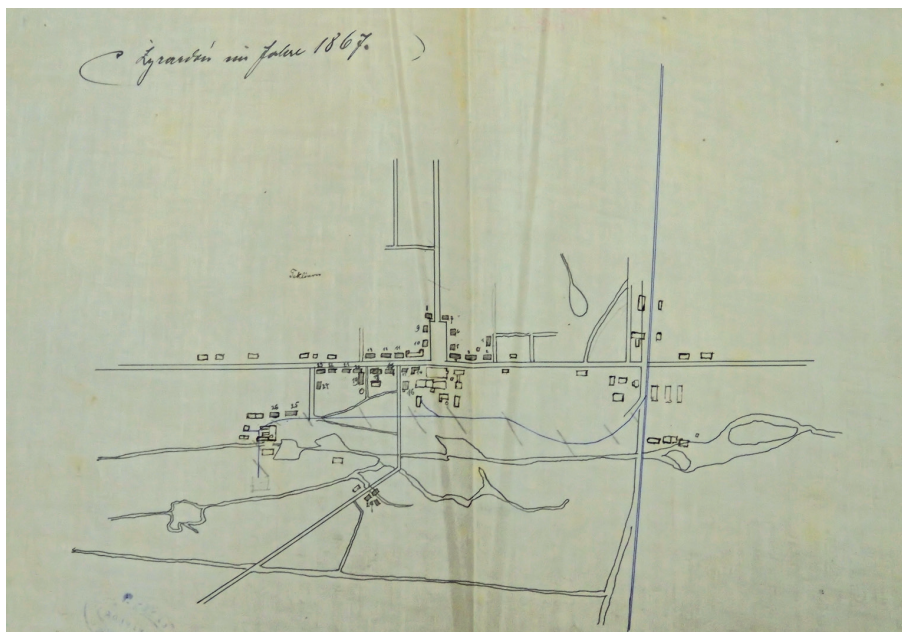

Ryc. 5. Plan zakładów wyrobów lnianych kolonii Żyrardów: rzuty poziome parteru, piwnic i fundamentów przędzalni, ok. 1837–1847 r., AGAD, Zb. Kart. 135-2, ark. 2

W latach 1832–1857 ukształtował się żyrardowski kompleks przemysłowo-mieszkaniowy, położony na obszarze 58 morgów 337 prętów, czyli około 35 hektarów²⁶. Oś układu przestrzennego osady, droga łącząca Żyrardów z Mszczonowem, Wiskitkami i Sochaczewem, dzieliła miejscowość na część przemysłową położoną na zachód od drogi nad rzeką Pisią i część mieszkalną zlokalizowaną po stronie wschodniej. Wraz z rozbudową i modernizacją fabryki w latach sześćdziesiątych XIX w. nastąpiła rozbudowa osiedla. Przystąpiono także do regulacji osady. Zachowany schematyczny, odręczny plan Żyrardowa z 1867 r. wskazuje, że konsekwencją rozwoju miejscowości było wytyczenie głównej osi układu przestrzennego osiedla prostopadłej do drogi Mszczonów–Wiskitki, a równoległej do linii kolejowej Warszawa–Sochaczew. Podstawę ukształtowanej wówczas sieci ulicznej osady żyrardowskiej stanowiła wcześniej istniejąca sieć drożna, czyli odcinek drogi Mszczonów–Wiskitki i droga narolna do Sokuła. Na planie z 1867 r. wykreślono także sieć hydrograficzną. Zabudowę oznaczono schematycznymi rysunkami rzutów poziomych

²⁶ J. Kazimierski, op.cit., s. 111. Według ustaleń A. Gryciuk powierzchnia osady fabrycznej w 1854 r. wynosiła około 28 ha. A. Gryciuk, op.cit., s. 105.

poszczególnych budynków²⁷. Do planu załączono legendę sporządzoną na oddzielnym arkuszu papieru, objaśniającą liczby, którymi na planie oznaczono domy mieszkalne i budynki fabryczne z mieszkaniami dla pracowników, podając nazwiska części lokatorów (ryc. 6)²⁸.

Ryc. 6. Wohnhäusses In Żyrardover Fabrick, 1867 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 754

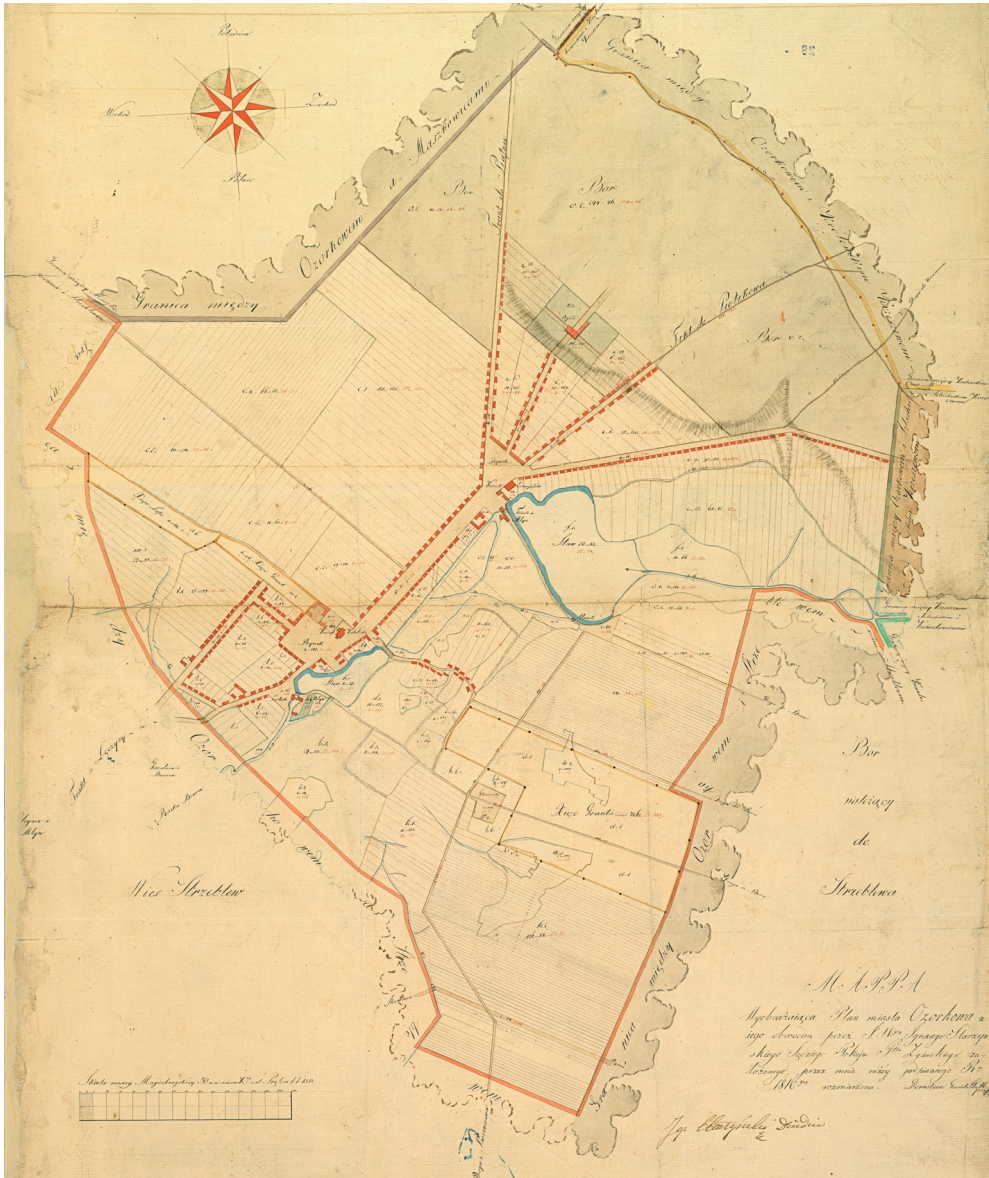
Rozwiązanie przestrzenne zastosowane w Żyrardowie było podobne do przyjętego podczas lokacji Ozorkowa. Ilustrują to dwa najstarsze plany Żyrardowa i trzy mapy wielkoskalowe Ozorkowa z lat 1811–1816, których autorem jest geometra przysięgły, August Dornstein²⁹, zwłaszcza plan lokacyjny miasta (ryc. 7). Obie osady zlokalizowano wzdłuż drogi. Zachodnie ich

²⁷ Żyrardów im Jahre 1867, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Oddział w Grodzisku Mazowieckim, Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich (dalej cyt.: APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ), 754. Plan został sporządzony przez nieznanego autora na arkuszu papieru o wymiarach 35 x 27 cm, bez podziałki liniowej.

²⁸ Wohnhäusses In Żyrardover Fabrick, 1867 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 754.

²⁹ Pierwsza z nich Mapa wsi Ozorkowa, czyli fabryki sukiennej założonej 13 marca 1811 roku została wykonana 1 lipca 1815 r. w skali 1:5 000. AGAD KRSW, 1421, k. 23 (Zb. Kart). Druga z map Ozorkowa jest planem lokacyjnym miasta, powstałym w 1816 r., w skali około 1:5 000, na podstawie przeprowadzonego wówczas pomiaru. Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa, 1816 r., AGAD, KRSW, 1421, k. 29. Trzecia, mapa sytuacyjna Ozorkowa, sporządzona w skali około 1:5 000, to najprawdopodobniej kopia mapy pomiarowej z 1816 r. Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa, 1816 r., AP Łódź, Zb. Kart., 1583.

Ryc. 7. Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa, 1816 r., AGAD, KRSW, 1421, k. 29

części, położone nad rzeką przeznaczono na obiekty przemysłowe, a we wschodnich, łączących się z polami uprawnymi i łąkami, zlokalizowano osiedla mieszkaniowe. W Ozorkowie perspektywę alei zamykał na północy kościół

katolicki, a na południu plac pod budowę kościoła ewangelickiego. Ten element założenia urbanistycznego w Żyrardowie był inny. Rozwiązanie żyrardowskie z lokalizacją dwóch placów i kościołów na osi wychodzącej z bramy fabrycznej, zdaniem badaczy przedmiotu, było rozwiązaniem nowocześniejszym³⁰.

Kolejnym ważnym źródłem kartograficznym do dziejów żyrardowskiej osady przemysłowej jest kopia planu Żyrardowa stanowiąca podkład do ukazania sytuacji projektowanego kościoła katolickiego, plebanii i cmentarza w skali około 1:2 500. Na tej mapie wielkoskalowej brak jest daty jej powstania oraz informacji o autorze (ryc. 8)³¹. Przez badaczy dziejów Żyrardowa datowana jest na około 1871 r. i bezzasadnie traktowana jako oryginał³². Mapę tę wykonano wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 50,9 x 62 cm. Wykreślono na niej sieć ulic i placów, nie podając ich nazw. Zabudowę przemysłową (*Fabryka wyrobów lnianych*) i mieszkalną przedstawiono w sposób zindywidualizowany. Wyróżniono barwą czerwoną i opisano nazwami kościół katolicki i plebanię (*dom księdza*). Wykreślono granice cmentarza katolickiego z kaplicą cmentarną, opisanego nazwą. Ponadto oznaczono rowy i drzewa oraz granicę z kolonią Teklinów. Mapa wielkoskalowa sporządzona około 1871 r. jest kopią planu regulacyjnego, ukazującego projekt rozbudowy części mieszkalnej osady Żyrardów³³.

Plan regulacyjny Żyrardowa opracowany przed 1871 r., uwzględniający ówczesny stan zabudowy, przewidywał oparcie układu osady na wytyczonej wcześniej kilometrowej osi kompozycyjnej, prostopadłej do ulicy Wiskickiej i bramy fabrycznej, skierowanej przez rynek (założony przed 1867 r.), plac kościelny i szeroką zadrzewioną aleję, prowadzącą w kierunku terenów zielonych na północno-wschodnim krańcu osady. Od tej strony granicę obszaru zabudowanego miała stanowić druga zadrzewiona aleja. Obie arterie otrzymały około 45 m szerokości między liniami zabudowy, co umożliwiło wydzielenie między dwoma rzędami drzew samej ulicy o szerokości 18 m. Teren przeznaczony na osiedle został podzielony według regularnego układu szachowego, przy czym wprowadzono dwa rodzaje bloków: bloki normalne o głębokości dwóch działek i połówki o szerokości jednej działki. Na zewnątrz głównej alei (ulica Nowy Świat) wytyczono 4 ulice poboczne, po 2 z każdej

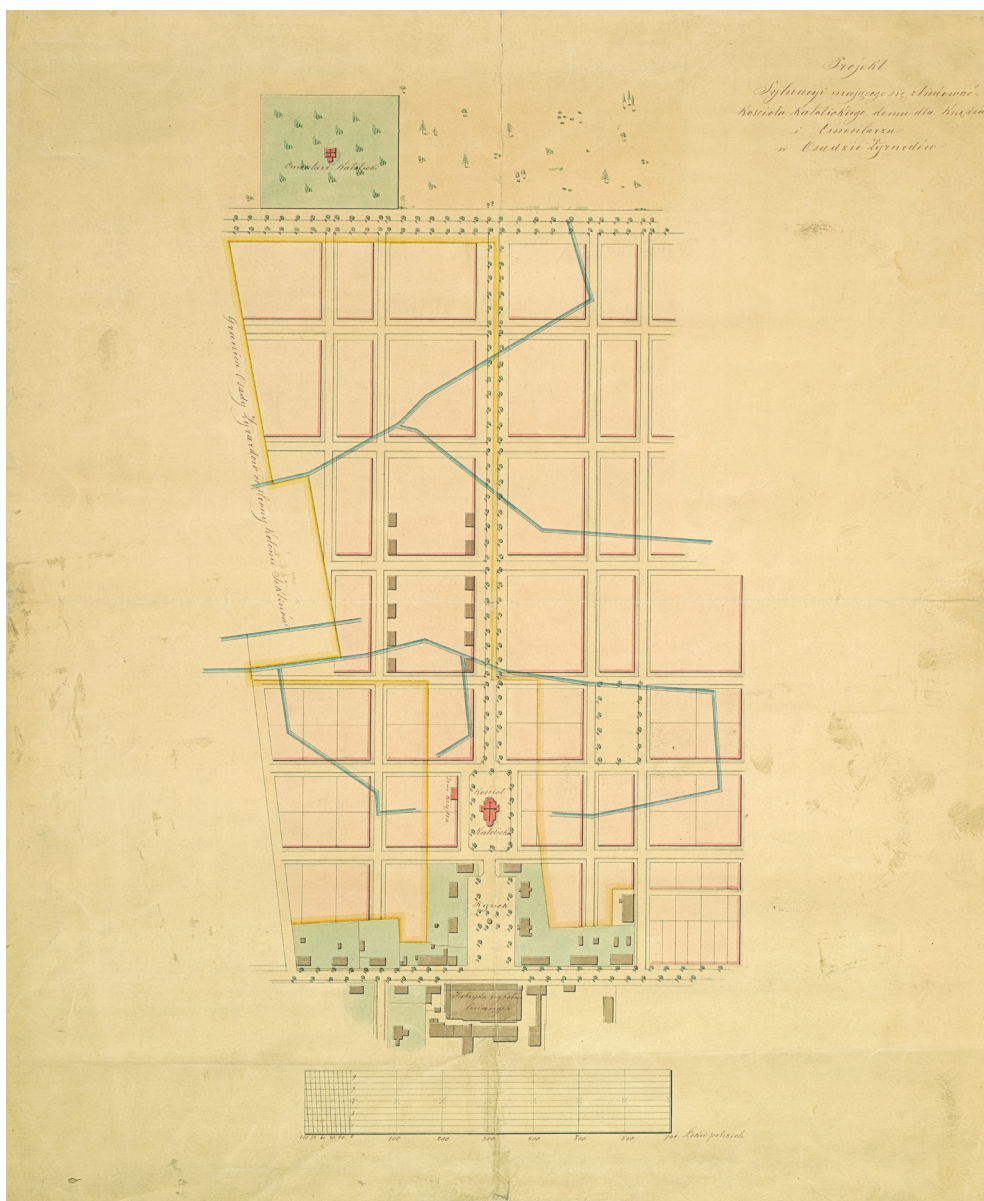
³⁰ J. Kazimierski, op.cit., s. 112.

³¹ Projekt sytuacji mającego się zbudować kościoła katolickiego, domu dla księdza i cmentarza w osadzie Żyrardów, ok. 1871 r., AGAD, Zb. Kart., 48–12. J. Kazimierski autorstwo planu przypisuje Pawłowi Kaczyńskiemu, Józefowi Góreckiemu i Janowi Zawadzkiemu. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że ta mapa wielkoskalowa jest kopią planu regulacyjnego Żyrardowa sporządzonego przez tychże autorów w 1870 r.

³² T. P. Szafer, W. Trzebiński, *Geneza układu przestrzennego Żyrardowa*, „Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury” 1954, nr 6 (31), s. 1–2; porównaj: A. Gryciuk, op.cit., s. 107.

³³ H. Bartoszewicz, *Źródła kartograficzne*, op.cit., s. 62–63.

Ryc. 8. Projekt sytuacji mającego się zbudować kościoła katolickiego, domu dla księdza i cmentarza w osadzie Żyrardów, ok. 1871 r., AGAD, Zb. Kart., 48–12

strony, przecięte 6 ulicami poprzecznymi. W południowej części osiedla zaprojektowano jeszcze jeden zadrzewiony plac, najprawdopodobniej przewidziany pod budowę kościoła ewangelickiego. Mankamentem planu regulacyjnego było wytyczenie dwóch ulic równoległych do głównej alei, dochodzących do linii zabudowy wzdłuż ulicy Wiskitskiej, co uniemożliwiło ich skomunikowanie z arterią łączącą Żyrardów z Mszczonowem i Wiskitkami.

Dwie kolejne mapy wielkoskalowe Żyrardowa sporządzone w 1896 r.³⁴ i w 1898 r.³⁵ ukazują rozwój terytorialny osady oraz stan realizacji planu regulacyjnego ponad ćwierć wieku po jego opracowaniu. Wykreślono na nich sieć hydrograficzną (rzekę Pisię i stawy) oraz komunikacyjną (place i ulice opisane nazwami). Na pierwszym z nich oznaczono zabudowę przemysłową i mieszkalną w sposób zindywidualizowany. W latach 1873–1884 właściciele zakładów żyrardowskich nabyli kolejne tereny pod rozbudowę fabryki i osiedla mieszkaniowego, między innymi od ówczesnego właściciela dóbr guzowskich, Feliksa Sobańskiego. W dniu 22 marca 1886 r. zakłady i osada o powierzchni 200 mórg 63 prętów (111,3 ha) zostały sprzedane przez Karola Hielle i Karola Dittricha, synów poprzednich właścicieli, utworzonemu przez nich 4 sierpnia 1885 r. Towarzystwu Akcyjnemu Zakładów Żyrardowskich. Na mocy oddzielnego kontraktu Towarzystwo nabyło 2 listopada 1886 r. przędzalnię bawełny zlokalizowaną w rejonie szosy mszczonowskiej, przy linii kolejowej warszawsko-wiedeńskiej, na obszarze 47 mórg 120 prętów. W 1887 r. dokonano zakupu kolejnej części dóbr guzowskich, w rejonie ulicy Familijnej i dworca kolejowego w Rudzie Guzowskiej, na których wytyczono aleję długości 489 m i szerokości 5 m, nazwaną imieniem Karola Augusta Dittricha, łączącą osadę ze stacją kolejową, co wpłynęło na zmianę założenia urbanistycznego Żyrardowa³⁶.

Przyjęte około 1870 r. założenie urbanistyczne było na ogół urzeczywistniane zgodnie z planem. Do 1896 r. zrealizowano: główną arterię osiedla – ulicę Nowy Świat, która otrzymała zabudowę dwustronną, równoległą do niej ulicę Długą, przebitą do Wiskickiej oraz jej przedłużenie w kierunku zachodnim do ulicy Sokulskiej, zabudowano po obu stronach i ulicę Teklinowską z zabudową po jednej stronie. Ulica Wiskicka została zabudowana na odcinku od Teklinowskiej do Familijnej. Wytyczono i zabudowano na obszarze osiedla także 4 przecznice – ulice: Strażacką, Szkolną, Środkową i Kościelną³⁷.

³⁴ [Plan osady fabrycznej Żyrardów], 1896 r., A. Gryciuk, op.cit., s. 111 (ryc. 25). Mapę sporządził C.W. Richter. Sygnatura mapy w zespole akt TAZŻ podana przez A. Gryciuk jest błędna. Oryginału w zespole akt TAZŻ nie odnaleziono.

³⁵ Plan imienija fabrycznaja usadba Żirardow sostajaszczaja iż czastiej imienija Ruda, Mariampol, Radziejewice, Korytow i Jaktorow, warszawskiej gubernii, błonsakago ujezda, 1898 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 759/1.

³⁶ A. Gryciuk, op.cit., s. 109–110.

³⁷ Ibidem, s. 111 (ryc. 25).

Mapa wielkoskalowa Żyrardowa i okolic z 1898 r. sporządzona przez geometrę Feliksa Stoppelle wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu kalki o wymiarach 257 x 95 cm, w skali około 1:2 100 posiada większy zasięg terytorialny aniżeli wykonany dwa lata wcześniej plan urbanistyczny i obejmuje obszar od papierni Kozłowice do folwarku Korytno i od cmentarza żyrardowskiego do lasu guzowskiego. Nie oznaczono zabudowy mieszkalnej. Natomiast po raz pierwszy przedstawiono topografię dwóch nowych alej wytyczonych po 1896 r. – alei Dittricha i równoległej do niej alei Hiellego. Na mapie oznaczono i opisano dzielnicę rezydencjalną, usytuowaną na zachód od osiedla fabrycznego po drugiej stronie ulicy Wiskickiej, na terenie zamkniętym ulicami: Długą, Zieloną, Bielnikową i Wiskicką. Wykreślono granice z Guzowem, Teklinowem, Mariampolem, Rudą Guzowską, Kozłowicami i Korytnem. Ukazane zostały także podziały własnościowe gruntów objaśnione w legendzie³⁸. Mapę z 1898 r. Stoppelle opracował na podstawie wykonanego wówczas wraz z Karolem Trzebuchowskim pomiaru terenów będących własnością Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich. Według rejestru pomiarowego z lat 1898–1899 posiadłości fabryczne obejmowały powierzchnię 520 morgów 191 prętów gruntów nabytych z majątków: Ruda Guzowska, Mariampol, Radziejowice, Korytów i Jaktorów. Obszar właściwej osady żyrardowskiej liczył 259 morgów 131 prętów³⁹.

Rozwojowi terytorialnemu Żyrardowa towarzyszyły procesy urbanizacyjne. W końcu XIX i na początku XX w. na terenie osady fabrycznej intensywnie rozwijało się budownictwo mieszkaniowe i wznoszono gmachy użyteczności publicznej. Jednocześnie wokół zaplanowanego i realizowanego założenia osady żyrardowskiej na obszarach wsi Podlas, Teklinów, Ruda Guzowska i Mariampol powstawały osiedla, które posiadały przypadkowe układy przestrzenne. Terytoria przedmiejskie rozwijały się wokół szlaków dalekosiężnych i dróg lokalnych stanowiących podstawę przyszłej sieci ulicznej lub w oparciu o istniejące założenia wsi. Obraz kartograficzny powstających w latach 1896–1903 osad Teklin i Podlas oraz dzielnicy żydowskiej „na Rudzie Guzowskiej” ukazuje mapa wielkoskalowa Żyrardowa z 1903 r.⁴⁰. Spośród siedmiu ulic Teklinowa wytyczonych w końcu XIX w. sześć: Miodowa, Ka-

³⁸ Plan imienija fabrycznaja usadba Żirardow sostajaszczaja iż czastiej imienija Ruda, Mariampol, Radziejewice, Korytow i Jaktorow, warszawskiej gubernii, błonsakago ujezda, 1898 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 759/1.

³⁹ Rejestr pomiarowy fabrycznej osady Żyrardów, guberni warszawskiej, powiatu błońskiego, 1898–1899 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 760, s. 1–8; A. Gryciuk, op.cit., s. 115. Sygnatura rejestru podana przez A. Gryciuk jest błędna.

⁴⁰ Żyrardów [plan miasta], 1903 r., A. Gryciuk, op.cit., s. 115–116, 123 (ryc. 37). Sygnatura mapy w zespole akt TAZŻ podana przez A. Gryciuk jest błędna. Oryginału w zespole akt TAZŻ nie odnaleziono.

mienna, Piękna, Leszno, Bracka i Polna były położone równolegle do ulicy Teklinowskiej i prostopadle do ulicy Wiskickiej, a ulica Jasna równolegle do Wiskickiej. W końcu XIX w. między rzeką Pisią i lasem Guzowskim zaczynała się kształtować osada Podlas, której południową granicę wytyczała linia kolei warszawsko-wiedeńskiej. Na tym obszarze większość ulic: Główna, Żabia, Mostowa, Wschodnia i Pańska, zostało wytyczonych i częściowo uregulowanych do 1903 r. Dzielnica żydowska „na Rudzie” obejmowała teren położony na południowy wschód od granicy osady fabrycznej i przylegający do linii kolei warszawsko-wiedeńskiej, na którym powstały 4 ulice równoległe do torów kolejowych: Fabryczna, Bagno, Kolejowa i Przejazd, przecięte 6 ulicami poprzecznymi: Wąską, Targową, Szeroką, aleją Dittricha i aleją Hillego. Na mapie z 1903 r. oprócz zabudowy mieszalnej oznaczono wzniesione na przełomie XIX i XX w. budynki użyteczności publicznej (resursę, szpital, przytułek i szkoły), cmentarz, dwa kościoły katolickie, kościół ewangelicki przy ulicy Sokulskiej.

Na początku XX w. Żyrardów i powstające w Teklinowie, Mariampolu i Rudzie Guzowskiej osiedla o zwartej zabudowie zaczęły zrastać się w jeden organizm o charakterze miejskim. Władze administracyjne powiatu błońskiego w 1908 r. rozpoczęły starania o przekształcenie osady fabrycznej w miasto. Projekt ten nie został zrealizowany przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Powrócono do niego dopiero po zajęciu w 1915 r. ziem Królestwa Polskiego przez wojska niemieckie. Żyrardów otrzymał prawa miejskie w 1916 r.⁴¹. Obszar miasta o powierzchni około 435 ha tworzyły wówczas: żyrardowska osada fabryczna, Ruda Guzowska, Podlas i część Teklinowa⁴².

Obraz kartograficzny Żyrardowa w pierwszych miejskich granicach administracyjnych ukazuje mapa wielkoskalowa miasta sporządzona w 1921 r. Wieloarkuszowe dzieło autorstwa inżyniera P. Frohlicha wykonane wielobarwną techniką rękopiśmienną w skali około 1:2 100 jest najcenniejszym spośród wszystkich zachowanych żyrardowskich kartografików, które zostały sporządzone przed 1945 r.⁴³. Żadna inna mapa wielkoskalowa Żyrardowa z tego okresu nie przedstawia tak dokładnie zagospodarowania i zabudowy osady fabrycznej, a później miasta. Zabudowę oznaczono w sposób zindy-

⁴¹ Żyrardów znalazł się w gronie miejscowości, które uzyskały prawa miejskie na podstawie wydanej przez niemieckie władze okupacyjne *Ustawy o miastach*. Dziennik Rozporządzeń Jenerał-Gubernatora Warszawskiego, 1915, nr 12, poz. 25. Zob. *Zmiany administracyjne miast i osiedli*, Warszawa 1964, s. 155, 189.

⁴² A. Gryciuk, *Miasto Żyrardów w okresie międzywojennym*, (w:) *Żyrardów 1829–1945*, praca zbiorowa pod red. nauk. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1980, s. 211.

⁴³ Plan Żyrardowa dla straży ogniowej, 1921 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 762, ark. 1–13. Mapa składa się: legendy (ark. 1), ośmiu arkuszy mapy o wymiarach 44 x 29 cm każdy, obejmujących poszczególne części (dzielnice) miasta (ark. 2–9) i czterech arkuszy wykazu studni (ark. 10–13).

widualizowany za pomocą rysunków rzutów poziomych budynków, podając numery własnościowe. Kolorami wyróżniono: czerwonym – zabudowania fabryczne i budynki mieszkalne stanowiące własność Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich, beżowym – prywatne budynki mieszkalne, żółtym – gmachy użyteczności publicznej, niebieskim – sieć hydrograficzną (rzekę i stawy), zielonym – skwery, parki i lasy. Znakami topograficzno-literowymi oznaczono rodzaje studni, znakami literowymi rodzaje hydrantów, natomiast znakami liczbowymi połączenia z pompą kotłowni. Na mapie wykreślono sieć komunikacyjną: ulice i place, które opisano nazwami (później dopisano także nazwy używane po 1945 r.) oraz drogi i linie kolejowe.

Arkusze pierwszy mapy zatytułowany *Fabryka centralna* obejmuje obszar zakładów żyrardowskich położonych między ulicami Długą i Radziwiłłowską, do linii kolei warszawsko-wiedeńskiej oraz między ulicą Wiskicką i rzeką Pisią, a także część osiedla fabrycznego do ulicy Wąskiej i fragment dzielnicy Podlesie do ulic Mostowej i Głównej. Część spośród budynków przemysłowych oznaczonych na mapie opisano nazwami: starą tkalnię, tkalnię, starą przędzalnię, nową przędzalnię Inu, czesalnię, elektrownię, kotłownię, pończoszarnię i magazyn Inu. Zaznaczono i opisano także miejsca projektowanych obiektów przemysłowych: nowej tkalni i tkalni żakardowej. Wykreślono linię kolejową łączącą fabrykę z koleją warszawsko-wiedeńską oraz sieć hydrograficzną: rzekę Pisię i staw Górny (ryc. 9).

Drugi arkusz *Bielnik i rejon przyparkowy* ukazuje obraz kartograficzny części miasta, którego centrum stanowią parki Dittricha i Hiellego wraz ze znajdującą się tam siecią hydrograficzną: rzeka i staw „na bielniku”. Zasięgiem obejmuje teren od parku Ludowego i bielnika do zbiegu ulic Górnej i Wierzbowej oraz od Wiskickiej do Sokulskiej. Spośród oznaczonej zabudowy wyróżniono: kościół ewangelicki – znakiem krzyża oraz opisano nazwami: koszary, resursę, kantor główny, pończoszarnię, pralnię i jadalnię.

Na trzecim arkuszu *Bawełnianka. Roszarnia. Dzielnica zakolejowa* przedstawiono peryferyjną część przemysłową Żyrardowa, od ulic Radziwiłłowskiej i Przejazd do wylotu drogi w kierunku Mszczonowa oraz od wylotu drogi do Grodziska do stawu Rudzkiego. Centralną część dzielnicy stanowi ulica Mszczonowska. Nazwami opisano dwa budynki przemysłowe: bawełniankę i roszarnię Inu. Wykreślono bocznice kolejową łączącą część fabryczną z koleją warszawsko-wiedeńską.

Domy mieszkalne fabryczne i część dzielnicy żydowskiej na Rudzie to arkusz ukazujący najstarszą, centralną dzielnicę Żyrardowa, która obejmuje obszar od ulicy Teklinowskiej do ulicy Tylnej i od ulicy Krótkiej do ulicy Wiskickiej. Spośród oznaczonej zabudowy opisano nazwami: kościoły („stary” i „nowy”, dodatkowo wyróżnione znakiem krzyża) oraz Dom Ludowy, szpital, ochronkę, szkołę techniczną i jatki (ryc. 10).

Ryc. 9. Plan Żyrardowa dla straży ogniowej, 1921 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 762, ark. 2 – Fabryka centralna

Ryc. 10. Plan Żyrardowa dla straży ogniowej, 1921 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 762, ark. 4 – Domy mieszkalne fabryczne i część dzielnicy żydowskiej na Rudzie

Piąty arkusz *Domy mieszkalne fabryczne od strony cmentarza i okolica rzeźni* ukazuje teren od ulicy Teklinowskiej do ulicy Bagno i od ulicy Wilczej do ulicy Kościelnej. W centrum tej dzielnicy znajdowała się oznaczona i opisana na mapie rzeźnia, usytuowana przy ulicy Familijnej.

Dzielnica żydowska na Rudzie i Wilczy Kierz to część Żyrardowa przedstawiona na arkuszu szóstym. Obejmuje terytorium między ulicami Wilczą i Wiskicką oraz między linią kolei warszawsko-wiedeńskiej i ulicami Familijną i Świętojańską. Z oznaczonych na tej sekcji zabudowań nazwami opisano: jatki szkołę techniczną i dworzec kolejowy.

Arkusze siódmy *Podlesie* ukazuje teren dawnej osady Podlas ukształtowanej na przełomie XIX i XX w. Zasięgiem obejmuje obszar od zbiegu ulic Długiej i Głównej do równoległych do siebie: ulicy Radziwiłłowskiej, drogi do Radziwiłłowa i linii kolei warszawsko-wiedeńskiej oraz od stawu Górnego i placu Drzewnego do ulicy Leśnej i linii lasu Guzowskiego. Przedstawiony tu obraz kartograficzny dzielnicy jest dużo dokładniejszy od wykreślonego na wcześniejszych mapach wielkoskalowych Żyrardowa. Po raz pierwszy na mapie Żyrardowa pojawiła się wytyczona po 1903 r. ulica Świętojańska, a uregulowane i opatrzone nazwami zostały ulice Leśna i Radziwiłłowska.

Ostatni, dziewiąty arkusz zatytułowany *Dzielnica Teklinów*, podobnie jak w przypadku *Podlesia*, prezentuje topografię dawnej osady, włączonej w 1916 r. w granice administracyjne Żyrardowa. Jest to teren między zbudowanym w 1895 r. kościołem baptyistów położonym przy nieuregulowanej ulicy, równoległej do ulicy Miodowej a ulicą Teklinowską oraz między ulicami Kościelną i Wiskicką.

Pomimo różnic pod względem zagospodarowania i zabudowy między regularnie rozplanowaną osadą fabryczną a słabo zurbanizowanymi obszarami peryferyjnymi, Żyrardów dzięki spójnej sieci ulic szybko nabrał charakteru jednolitego organizmu miejskiego. W nowych granicach administracyjnych mniejszą rolę odgrywała główna oś osiedla – Nowy Świat, przemianowana na ulicę Kościuszki. Większy zasięg komunikacyjny w tej części miasta miała ulica Długa, łącząca dawną osadę fabryczną z dzielnicą rezydencjonalną i z Podlesiem. Natomiast centralną arterią komunikacyjną pozostała pierwotna oś osady, dawna droga z Mszczonowa do Wiskitek – ulica Wiskicka, która w dzielnicy położonej za linią kolejową przechodziła w ulicę Mszczonowską. Istotną rolę odrywały także aleje Dittricha i Hiellego, łączące centrum miasta z dworcem kolejowym.

W 1924 r. w wyniku starań władz miejskich granice Żyrardowa uległy rozszerzeniu. Decyzją Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 lutego granice miasta objęły obszar wielkości około 710 ha⁴⁴. Dwa lata później

⁴⁴ Dziennik Ustaw RP, 1924, nr 22, poz. 236; A, Gryciuk, *Miasto Żyrardów w okresie międzywojennym*, op.cit., s. 216.

została sporządzona mapa wielkoskalowa Żyrardowa ukazująca topografię miasta od granicy ze wsią Kozłowice do granicy ze wsią Korytów oraz od granicy ze wsią Teklinów do granicy dóbr guzowskich u wylotu dróg z Żyrardowa do Sokula i Radziwiłłowa. W porównaniu z mapą z 1921 r., sięga dalej na północ i południe, ukazując dokładnie sytuację cmentarza i południowej części dzielnicy położonej za linią kolejową – okolicy stawu Rudzkiego. Mapę z 1926 r., pomimo skali znacznie mniejszej (1:5 000) aniżeli dzieło Frohlicha, charakteryzuje precyzyjne i czytelne wykreślenie sieci komunikacyjnej i hydrograficznej oraz dokładne oznaczenie zagospodarowania i zabudowy miasta. Budynki rozróżniono według własności i przeznaczenia, wyróżniając kolorami (objaśnionymi w legendzie) mieszkalne fabryczne, fabryczne (przemysłowe), fabryczne użyteczności publicznej i prywatne. Linią czerwoną wykreślono granice własności Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich. Ulice i place zostały opisane nazwami, a drogi wylotowe z Żyrardowa opisano kierunkami (do: Wiskitek, Baranowa, Drybus, Henryszewa, Grodziska, Mszczonowa, Radziwiłłowa i Sokula) podobnie – linia kolei warszawsko-wiedeńskiej (do Warszawy i Skierniewic). Ponadto na mapie wykreślono trzema rodzajami linii przerywanych, które zostały objaśnione w legendzie, kanały odpływowe, kanały przyływowe i kanały odpływowe wód kondensowanych. Przedstawienie systemu kanalizacyjnego było najprawdopodobniej głównym celem sporządzenia w 1926 r. kolejnej wielkoskalowej mapy (ryc. 19)⁴⁵, zwłaszcza że w latach 1921–1926 w zagospodarowaniu przestrzennym na terenie miasta nie zaszły większe zmiany.

Mapa wielkoskalowa Żyrardowa z 1926 r. wykonana wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 60 x 47 cm została naklejona na karton tej samej wielkości. Na jego odwrocie naklejono inną wielobarwną mapę rękopiśmienną tego miasta z 1926 r. sporządzoną prawdopodobnie także w związku z kolejną inwestycją komunalną. Oznaczono na niej barwionymi znakami topograficznym „doły ustępowe” typu *chambeaux*, pogrupowane w legendzie – według czasu wykonania szamb – na powstałe przed 1915 r., w 1923 r., w 1924 r., w 1925 r. i projektowane. Mapa umieszczona na „rewersie”, opatrzona datą dzienną 10 września⁴⁶ jest najprawdopodobniej kopią tej znajdującej się na „awersie”, noszącej datę 30 stycznia.

⁴⁵ Żyrardów [plan miasta], 1926 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 768 r. Na mapie widnieje nieczytelny podpis i data dzienna 30 stycznia 1926 r.

⁴⁶ Żyrardów [plan miasta] 1926 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 768, v. Na mapie brak nazwiska i podpisu autora. Porównaj: Żyrardów [plan miasta z naniesieniem dołów ustępowych systemu „chambeaux”], 1924 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 767. Obydwie mapy przedstawiają identyczny stan zagospodarowania i zabudowy miasta.

Ryc. 11. Żyrardów [plan miasta], 1926 r. APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 768

Obraz kartograficzny Żyrardowa przedstawiony na mapach wielkoskalowych z lat 1921 i 1926 dowodzi, że sieć komunikacyjna miasta wymagała regulacji pozwalającej na lepsze zintegrowanie poszczególnych dzielnic, które przed 1916 r. stanowiły oddzielne organizmy osadnicze. Niezbędne było także prowadzenie planowej zabudowy miasta. Dlatego w 1936 r. władze miasta podjęły decyzję w sprawie opracowania planu regulacyjnego. Projekt planu uzgodniony 13 maja 1936 r. ze Społecznym Komitetem Rozbudowy Miasta przewidywał 5 stref zagospodarowania: 1) o zabudowie zwartej, złożonej z budynków trzykondygnacyjnych, obejmująca centrum miasta i tereny przy placach handlowych, 2) o zabudowie luźnej (ogniotrwałej), złożonej z budynków dwukondygnacyjnych, 3) o zabudowie luźnej z dopuszczeniem budynków nieogniotrwałych, dwukondygnacyjnych, 4) o zabudowie luźnej na działkach przeznaczonych pod uprawę ogrodniczą, 5) o zabudowie przemysłowej na terenach położonych między torami kolejowymi a szosą Jekatorowską na wschód od szosy Mszczonowskiej. Opracowano projekt założenia planu regulacyjnego, w którym za podstawę sieci komunikacyjnej przyjęto ulice już istniejące i urządzone. Projekt przewidywał likwidację wielu dróg na obrzeżach

miasta. Planowano wytyczenie arterii komunikacyjnych (28 m szerokości), ulic komunikacyjnych (22 m) i ulic mieszkaniowych (18) oraz kilku rodzajów placów: reprezentacyjnych, handlowych, targowych i szkolnych. Dokument ten w 1938 r. uzyskał aprobatę Biura Regionalnego Planu Zabudowania Okręgu Warszawskiego, jednakże wybuch wojny nie pozwolił na sfinalizowanie prac⁴⁷. Nie powstało także opracowanie kartograficzne planu regulacyjnego, natomiast zachowały się materiały pomiarowe i projektowe⁴⁸.

Z lat trzydziestych dwudziestego wieku dysponujemy tylko jedną wielobarwną mapą rękopiśmienną Żyrardowa sporządzoną 1935 r. w skali 1:5 000 i drukowaną w 1933 r. mapą topograficzną miasta i jego okolic w skali 1:25 000. Kartografika te ukazują, chociaż w stopniu niedoskonałym, zmiany w zagospodarowaniu i zabudowie Żyrardowa, jakie nastąpiły w drugiej połowie lat dwudziestych i pierwszej połowie lat trzydziestych XX w. Na mapie wielkoskalowej wykonanej w 1935 r. został przedstawiony obszar miasta w granicach administracyjnych, podzielony według zagospodarowania. Barwami rozróżniono: 1) tereny przemysłowe, 2) sady owocowe, 3) parki, skwery, boisko i tor wyścigowy, 4) budynki i place użyteczności publicznej, 5) budynki noszące charakter prywatnych przedsiębiorstw, 6) stawy i rzeki, 7) budynki i place użyteczności społecznej, 8) tereny zabudowane domami mieszkalnymi, 9) działki pod warzywa, 10) ulice i rowy, 11) tereny wydzierżawione, 12) gospodarstwa rolne, 13) tereny wolne od podatku, 14) tereny pod budynkami spalonymi, 15) terytorium „Młyna na Rudzie”. Powierzchnię poszczególnych rodzajów zagospodarowania terenu wpisano na mapie kolorem czerwonym. W przypadku części Żyrardowa nazwanej „Młynem na Rudzie” i wyróżnionej kolorem fioletowym, sporządzono oddzielny rejestr pomiarowy, w którym opisano wielkość powierzchni: 1) pól ornych i łąk, 2) podwórzy, ogrodów i budynków 3) stawu, rzeki i bagna, 4) ulic (ryc.)⁴⁹. Najprawdopodobniej mapa ta została sporządzona do celów fiskalnych.

Arkusze *Żyrardów* mapy topograficznej w skali 1: 25 000 wydany przez Wojskowy Instytut Geograficzny zasięgiem obejmuje terytorium od Antoniewa na zachodzie do Bieganowa na wschodzie i od Kozłowic na północy do Aleksandrii na południu. Skala mapy, liczba zastosowanych na niej znaków topograficznych, skrótów i rodzajów pisma zadecydowały o dużym stopniu jej dokładności. Z dużą dokładnością i w sposób bardzo czytelny została wykre-

⁴⁷ A. Gryciuk, *Miasto Żyrardów w okresie międzywojennym*, op.cit., s. 217–218,

⁴⁸ Rejestr pomiarowy i obliczenia do planu Żyrardowa, 1937 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 770, s. 1–7; Plan zabudowania miasta Żyrardowa (opis techniczny do szkicu ogólnego planu zabudowania), 1938–1939 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 7771, s. 1–121.

⁴⁹ Żyrardów [plan miasta], 1935 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 769. Wymiary mapy: 67 x 47 cm.

Ryc. 12. Żyrardów [plan miasta], 1935 r. APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 769

ślona na mapie sieć hydrograficzna (rzeki Pisia i Okrzesza, strumienie, rowy, stawy i bagna) oraz sieć komunikacyjna (linie kolejowe, szosy, drogi, place i ulice – nie zostały opisane nazwami). Zabudowę przedstawiono w sposób zindywidualizowany⁵⁰. Mapa jest jedynym zachowanym źródłem kartograficznym ukazującym stan zabudowy Żyrardowa na początku lat trzydziestych XX w.

Na poznanie obrazu kartograficznego Żyrardowa końca lat trzydziestych i początku lat czterdziestych pozwalają dwie mapy niemieckojęzyczne z 1940 i 1941 r. Obie są wielobarwnymi drukami, niezaopatrzonymi w legendę. Pierwsza z nich autorstwa A. Kulawińskiego została wykonana na arkuszu papieru o wymiarach 136 x 109 cm, w skali 1:2 120. Mapa ta jest rodzajem planu regulacyjnego, do którego sporządzenia niemieckie władze okupacyjne wykorzystały prawdopodobnie materiał przygotowany przed 1939 r. przez samorząd żyrardowski. Oznaczono na niej granice administracyjne miasta (kolorem beżowym) i granice własności Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich (kolorem czerwonym). W części planu przedstawiającej dzielnicę peryferyjne naniesiono ulice powstałe i zaprojektowane w latach 1926–1939. Dotyczy to przede wszystkim obszaru po obu stronach linii kolejowej Warszawa–Skierniewice oraz dzielnic Podlesie i Teklinów. Przed 1940 r. nowe

⁵⁰ Żyrardów, Pas 40 – Słup 31–6, 1:25 000, WIG, Warszawa 1933.

ulice wytyczono na wschód od ulic Bratniej i Wilczej, były położone między boiskiem sportowym a torami kolejowymi i częściowo zabudowane. W tym czasie w dzielnicy Zakolejowej, na południowy zachód od stawu Rudzkiego, powstała sieć złożona z 4 ulic równoległych do linii kolejowej i dwóch przecznic. Natomiast Podlesie powiększono o przyłączony do miasta teren położony na zachód od ulicy Leśnej; tu zaprojektowano sieć ulic łączących starą i nową część dzielnicy oraz pozwalających na połączenie jej z dzielnicą rezydencjalną. W dzielnicy Teklinów powstały dwie ulice prostopadłe do Wiskickiej, położone na północ do równoległej do nich ulicy Miodowej. Na mapie ulice zostały opisane nazwami nadanymi przez niemieckie władze okupacyjne, przy czym część z nich zachowała nazwy polskie – na mapie dodano w takich przypadkach słowo *strasse*. Zabudowę przedstawiono na mapie w sposób zindywidualizowany, opatrując budynki numerami własnościowymi⁵¹.

O ile mapa z 1940 r. ma charakter urbanistycznego planu regulacyjnego, to mapa sporządzona rok później przez K. Rybkowskiego powstała najprawdopodobniej w związku z funkcjonowaniem zakładów żyrardowskich. Na planie z 1941 r. nie tylko oznaczono granice własności Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich, ale dodatkowo kolorem czerwonym wyróżniono budynki fabryczne, zarówno produkcyjne, jak i pozostałe związane z funkcjonowaniem zakładów. Ponadto na mapie, wykonanej na arkuszu papieru o wymiarach 150 x 98 cm, w skali 1:2 000, wyrysowano 3 plany (w skali 1:2 500) obiektów przemysłowych należących do TAZŻ, położonych poza granicami miasta: młyna przy drodze z Żyrardowa do Radziejowic, bielnika w Jekatorowie i młyna w Korytowiu⁵².

Kartograficzna baza źródłowa dotycząca Żyrardowa jest obszerna. Z lat 1837–1941 zachowało się 10 wielobarwnych map wielkoskalowych (8 rękopiśmiennych i 2 drukowane) miejscowości, obejmujących zasięgiem ich terytorium bądź w granicach zabudowy, bądź w granicach administracyjnych. Ważne uzupełnienie stanowią mapy topograficzne z lat 1839–1843 (skala 1:126 000), 1916 i 1934 (1:100 000) oraz 1933 (1:25 000). Kartograficzna baza źródłowa, nawet nie wspomagana źródłami aktowymi, stwarza możliwość dokładnego odtworzenia obrazu topograficznego osady fabrycznej od końca lat trzydziestych XIX w., a następnie miasta, do początku lat czterdziestych XX w. Mapy pozwalają śledzić rozwój przestrzenny i urbanistyczny Żyrardowa od momentu wyboru miejsca pod budowę fabryki Inu. Ukazują tworzenie sieci komunikacyjnej, której pierwszym etapem było przekształcanie odcinka drogi z Mszczonowa do Wiskitek w ulicę Wiskicką i wytyczenie ulicy Nowy Świat – osi pierwszego osiedla mieszkaniowego. Przedstawiają obraz za-

⁵¹ Plan von Żyrardów, 1940 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 772.

⁵² Plan von Żyrardów, 1941 r., APW, Oddz. Grodzisk Mazowiecki, TAZŻ, 776.

budowy przemysłowej i mieszkaniowej od zaprojektowania przędzalni lnu i wzniesienia w latach trzydziestych pierwszych domów na terenie fabryki i przy ulicy Wiskickiej. Kartografika sporządzone w końcu XIX i na początku XX w. umożliwiają natomiast prześledzenie urzeczywistniania złożeń planu regulacyjnego osady z 1870 r. Z kolei mapy z lat 1920–1941 prezentują rozwój przestrzenny i urbanistyczny miasta Żyrardowa w okresie II Rzeczypospolitej i na początku okupacji niemieckiej.

Cartographic picture of Żyrardow In the 19th and the first half of 20th century

Summary

The subject of the article is the wish to show spatial and urban development of town of Żyrardow. The time-frame is – from the late 1830. to the beginning of the 1940. Ten color maps of big scale as well as topographic maps of 1839–1843 are the base of this article.

The maps enabled to show in the detail topographic picture of first the factory village and then the town. The urban history of Żyrardow, from the moment of choice of linen factory was shown. The construction of connection transport line – from the moment of opening the first street between Mszczonow and Wiskitek and designing the center street of the first living quarter was shown.

The history of urban development from the time of designing of linen factory and from the moment of building the first houses on Wiskitek street was presented in the article. The maps of 19th 20th century allowed to know how the urban plan of 1870 was implemented. The maps of 1920–1941 allowed to present the Żyrardow in time of 2nd Republic (of Poland) and at the beginning of German occupation.